

(DE)POLITISERING VAN / IN / DOOR HET MIDDENVELD?

Het debat over – het gebrek aan – politisering vanuit het middenveld gaat vaak uit van een denkkader waarin ‘het middenveld’ en ‘de politiek’ nogal ideëel van elkaar worden gescheiden. Een alternatief denkkader benadrukt de betrokkenheid van het middenveld in een agonistische politieke ruimte. Vanuit dit denkkader schetsen we de historiek van (de)politisering. Aansluitend wordt de hedendaagse (de)politisering van, in en door het middenveld bevraagd. Repolitisering zal inhouden dat het middenveld praktijken van burgerschap ondersteunt waarin mensen zich tot politieke subjecten vormen.

(De)politisering

De Cambridge Dictionary geeft een korte en duidelijke definitie van ‘*politicize*’: ‘*to make something or someone political, or more involved in or conscious of political matters. E.g.: The whole issue has become increasingly politicized; a highly politicized debate.*’¹

Kwesties worden gepolitiseerd als ze voorwerp worden van politieke discussie en besluitvorming. Zo zijn de ongelijke loon- en arbeidsvoorwaarden van mannen en vrouwen gepolitiseerd. Die ongelijkheid wordt niet langer als normaal beschouwd. Door feministische strijd wordt politieke regulering geëist om de gelijkheid te bevorderen. Een ander voorbeeld is roken, wat steeds minder als een privé kwestie wordt beschouwd, maar het voorwerp wordt van hevig publiek debat en van politieke besluitvorming, zoals het invoeren van een rookverbod in de horeca.

Mensen of organisaties worden gepolitiseerd als ze politiek bewust worden of betrokken raken bij kwesties die ze als politiek beschouwen. Zo beschouwen gepolitiseerde vrouwen hun positie in gezin en samenleving niet langer louter als een persoonlijke kwestie of probleem, maar als een kwestie

die politiek kan en moet worden aangepakt. Gepolitiseerde parochies nemen de strijd van mensen zonder papieren ter harte.

Het omgekeerde proces, *depolitisering*, houdt in dat bepaalde kwesties, mensen of organisaties minder 'politiek' worden. Zo kan kinderopvang worden gedepolitiseerd wanneer door de afbouw van een gemeentelijk initiatief en verschuiving naar private onthaalmoeders deze kwestie in de lokale gemeenschap minder als een politieke kwestie wordt beschouwd. Of de vaststelling dat jonge leerkrachten zich minder aansluiten bij een vakbond kan erop wijzen dat ze hun loon- en arbeidsvoorwaarden niet als het resultaat van een collectief onderhandelingsproces, maar als een regeling tussen leerkracht en directie zien. In die zin zijn ze gedepolitiseerd.

Middenveld, 'de politiek' en 'het politieke'

Nadenken over de politiserende rol die organisaties en praktijken in het middenveld – zouden kunnen of moeten – spelen, hangt sterk samen met de bril waardoor we naar middenveld, politiek en de relatie tussen beide kijken. Spontaan vormt zich dan een schema in ons hoofd waarin we enerzijds 'het middenveld' zien als een bont geheel van organisaties gestuurd door burgers, en anderzijds 'de politiek' met daarin overheden, politici, ambtenaren, partijen, procedures... Politisering wordt dan makkelijk een methodisch verhaal van *efficiënte beleidsbeïnvloeding* door 'het middenveld' naar 'de politiek'. Vanuit die benadering onderzoeken we dan wie de relevante actoren zijn, hoe het krachtenveld van actoren eruitziet en welke technieken van beleidsbeïnvloeding kunnen worden ingezet.²

Een ander beeld krijgen we als we het middenveld niet apart zetten van 'de politiek', maar integendeel bekijken vanuit 'het politieke'. Hier vinden we inspiratie in het denken van Chantal Mouffe.³ Ze maakt een on-

derscheid tussen 'de politiek' en 'het politieke', waarmee ze verwijst naar een politieke ruimte die *agonistisch* is. Hiermee wordt bedoeld dat het in de politieke ruimte vooral gaat over tegenstellingen en tegenstanders⁴, en dat conflict essentieel is in politieke processen. Mensen bereiken nooit alleen maar langs rationele weg een consensus waarbij fundamentele tegenstellingen verdwijnen. Een opvatting over politiek als consensus is de doodsteek voor de democratie. De essentie van een levendige democratie is immers net dat er blijvende conflicten zijn tussen tegenstanders met andere visies en belangen in de vormgeving van de samenleving.

In de opvatting over agonistische democratie gaat het niet over strijd en conflict op zich, maar over hoe de strijd de *hegemoniale consensus* openbreekt en de basis vormt voor democratie als een open proces. Beslissingen over de inrichting van de samenleving worden inderdaad vaak als noodzakelijk en onvermijdelijk voorgesteld: 'De globalisering vereist dat we onze concurrentiekracht verhogen', of 'De markten vragen dat we snoeien in de overheidsuitgaven'. Voorstanders van bepaalde beslissingen hebben daar belang bij. Als hun standpunten het gezond verstand lijken te weerspiegelen, zijn ze moeilijker tegen te spreken. Tegenstanders hebben er belang bij dat juist het 'politieke' karakter van beslissingen duidelijk blijft. Het kan anders, en tegenstrijd blijft dan altijd mogelijk.

Burgerschap wordt in die opvatting gevormd doorheen processen waarin groepen zichzelf vormen, rechten opeisen, strijden voor hun opvatting over de goede samenleving.⁵ Ze voeren die strijd binnen een gedeelde democratische ruimte gebaseerd op vrijheid en gelijkheid. In haar visie op *radicale democratie* combineert Mouffe de liberale logica van vrijheid en pluralisme met de democratische logica van gelijkheid en gelijkwaardigheid.⁶ Praktijken van bur-

gerschap kunnen dus nooit volledig gevat worden in een gesloten, algemeen gedeeld idee over de goede samenleving. In een dergelijke democratie ontwikkelen zich voortdurende verschillende claims en politieke posities doorheen politieke processen, ze raken met elkaar verbonden en verweven in het opbouwen van de politieke gemeenschap. Burgerschap is in die opvatting geen kwestie van een status, van vastgelegde wederkerige rechten en plichten, maar van in tijd en ruimte gesitueerde sociale praktijken. Isin onderzoekt die *praktijken van burgerschap* en toont hoe mensen doorheen ‘acts of citizenship’ in hun alledaagse leefwereld rechten gaan opeisen en de grenzen van burgerschap gaan verschuiven. Burgers ontwikkelen claims en ontwikkelen zichzelf doorheen dergelijke specifieke processen tot politieke subjecten.⁷

Vanuit die visie op ‘het politieke’ gaan we politisering door het middenveld anders bekijken. Organisaties en praktijken in het middenveld maken sowieso deel uit van de politieke ruimte waarin het debat en de strijd over beslissingen voor de samenleving wordt gevoerd. Ze vertolken en verdedigen tegenstrijdige visies en collectieve belangen. Ze bouwen een discours op over de wenselijke richting die de samenleving uitgaat, en ze bouwen (tegen)macht op om de samenleving in die richting te doen veranderen.

Een historiek van (de)politisering

Ze hebben dit doorheen onze geschiedenis in verschillende mate gedaan. De maatschappelijke opdracht, de slagkracht en de opstelling van organisaties zijn geëvolueerd doorheen de tijd. Maar voortdurend zien we bewegingen, groepen en praktijken ontstaan vanuit discussie en strijd in de publieke ruimte. De arbeidersbewegingen groeiden doorheen de sociaal-economische strijd, nieuwe sociale bewegingen bloeiden in het zog van de links-libertaire strijd in de jaren 1970, enzovoort. We schetsen dit in

grove trekken als aanloop naar het actuele politiseringsdebat.

Politisering in het verzuilde middenveld

In onze geschiedenis zien we een voortdurende spanning langs belangrijke breuklijnen: gelovigen versus vrijzinnigen, arbeid versus kapitaal, de communautaire spanningen. Rond die tegenstellingen groeien veel organisaties in het middenveld, die zich gaan groeperen in grotere bewegingen. De *klassieke sociale bewegingen* zijn verzuilde massabewegingen met een uitgebreide werking op alle levensterreinen en met een typische getrapte besluitvorming van beneden tot boven. Ze zijn in staat om massaal te mobiliseren in de strijd voor het eigen samenlevingsproject. De zuilwerking is gericht op de vorming van modelmilitanten voor die strijd.

Die bewegingen hebben tegengestelde visies op de wenselijke samenleving. Diepgaande conflicten vormen een regelrechte bedreiging voor de stabiliteit van het politiek systeem. Om die conflicten niet te laten ontploffen, wordt een model van conflict-beheersing uitgewerkt waarbij de topelites nauw samenwerken.⁸ In gesloten overleg worden compromissen gesmeed, zoals het Schoolpact, de communautaire pacts, het hele systeem van sociaal overleg... Die ‘*gewapende vrede*’ betekent dat door het compromis de strijdbijl – althans voorlopig – wordt begraven, maar de dreiging van macht en conflict blijft aanwezig. We zien hier een dubbele beweging: eerst loopt de spanning zwaar op vooraleer in onderhandelingen het compromis wordt gezocht.

Om de reële en potentieel destructieve kracht van die conflicten te ontmijnen, wordt verder een strategie van *onderaanneming* gehanteerd. In gevoelige kwesties krijgen machtige middenveldorganisaties een belangrijke rol, niet alleen in de beleidsvoorbereiding maar ook in de uitvoering. Zo

kunnen ze zelf publieke taken voor hun achterban regelen en is er minder conflictstof. De vakbonden betalen de werkloosheidsvergoedingen uit, ziekenfondsen en artsensyndicaten beheren de ziekteverzekering, enzovoort. In het onderwijs is die uitbesteding het verst doorgevoerd met de grondwettelijke verankering van het vrij onderwijs.

Ontzuiling: ontbindings- en nieuwe dynamiek

Vanaf de jaren 1960 zien we langzaam een verzwakking van dit klassieke middenveldmodel van traditionele binding aan verzuilde organisaties met een politiek redelijk passieve achterban en zeer actieve topelites die in een vrij gesloten politiek systeem samenwerken. De *ontzuilingsdynamiek* leidt tot een dubbele verschuiving in het verzuilde middenveld: het inhoudelijke verhaal wordt meer pragmatisch en minder ideologisch; de functie als kwalitatieve dienstverlener wordt versterkt.

Maar die ontzuiling kent een dubbele dynamiek. De sterk toenemende deelname van jongeren aan het onderwijs zorgt voor een omslag in de tijdsgeest – symbolisch samengevat als *Mei '68*. Die hoger opgeleide jongeren, vooral uit de middenklasse, zetten nieuwe thema's op de agenda, zoals pacifisme, ecologisme, seksuele bevrijding en solidariteit met de 'Derde Wereld'.⁹ Naast herverdeling en meer sociale gelijkheid komen nu ook vrijheid en autonomie – weg van het klassieke paternalisme – naar voor. Nieuwe sociale bewegingen laten burgers tijdelijk deelnemen aan acties of groepen die meer versnipperd zijn. Ze ontwikkelen een grote mobilisatiekracht met talloze kleine acties, maar ook met grote betogingen zoals de rakettenbetogingen in de jaren 1980. Ze dagen de klassieke elites uit – ook die binnen het verzuilde middenveld. Ze krijgen moeizaam toegang tot het politieke systeem, maar dwingen het tot meer openheid. Mooie voorbeelden van die sociale dyna-

miek zien we ook in onze steden, in het protest tegen het modernistische kaalslagmodel en het autoritaire bestuur zonder participatie van bewoners. Dit zal de basis vormen voor het 'participatie nemen' in een sociaal-activistisch en politiserend actiemodel. Er groeit een coalitie voor een stedelijke samenleving op mensenschaal, tussen vooruitziende planners, monumentenzorgers en progressieve stedelijke protest- en participatiebewegingen, waaronder de prille opbouwwerkpraktijken.¹⁰

Kritiek en herontdekking: sociale cohesie

In de slijpstream van het opkomende neoliberalisme vanaf de jaren 1980 krijgt de verregaande invloed van het middenveld ook heel wat kritiek. De jonge Guy Verhofstadt haalt in zijn *Burgermanifesten*¹¹ hard uit en verwijt het middenveld dat het de staat koloniseert en de burgers betuttelt. Politici en niet de belangengroepen moeten beslissingen nemen: het 'primaat van de politiek'. Toch worden onder 'paars' vanaf 1999 het bestaan en de macht van vakbonden, ziekenfondsen, onderwijsnetten, mutualiteiten... nooit echt bedreigd. De verzuilde koepels in het culturele veld verdwijnen, maar het christelijke overwicht in de sociale, culturele en de welzijnssector blijft intact. Het neoliberale offensief leidt er wel toe dat het brede middenveld zich genoodzaakt ziet om de eigen betekenis voor burgers en samenleving sterker te verdedigen. Uit de Staten-Generaal van midden 2002 groeien de 'Verenigde Verenigen'.

De doorbraak van het Vlaams Blok zorgt voor een herontdekking van het middenveld. De democratie blijkt sinds 'Zwarte Zondag' (1991) immers niet zo immuun voor antidemocratisch gedachtegoed. In de herovering wordt het middenveld ingeschakeld. Ook het middenveld zelf beklemtoont zijn belang voor een beter werkende democratie. Dit wordt een belangrijke baseline in de legitimering van het middenveld.

Dit denken sluit aan bij het communitarisme, een stroming in de sociale wetenschappen die vooral de sociale cohesie benadrukt in gemeenschappen, als basis voor een stabiele democratie. In twee intussen klassieke werken, *Making Democracy Work* (1993) en *Bowling Alone* (2000) stelt de Amerikaanse socioloog Putnam dat een democratisch systeem beter presteert als er stevige horizontale netwerken van verenigingen zijn waarin wederzijdse samenwerking en vertrouwen centraal staan.¹² Hij ziet dit 'sociaal kapitaal' als een belangrijke hulpbron voor een vitale democratie. Niet alleen maatschappelijk gerichte verenigingen zouden een positief effect hebben: ook een club van postzegelverzamelaars, de zondagse wielertoeristenclub of het zangkoor zouden deze effecten hebben. Het verhogen van de deelname aan het middenveld wordt een wenselijk beleidsdoel.

We zien hier hoe de publieke sfeer een andere invulling krijgt: het gaat meer over een ruimte van cohesie tussen gelijkgezinden, en minder over een antagonistische ruimte. Om het met Mouffe te zeggen: 'het politieke' verdwijnt naar de achtergrond. Middenveldorganisaties krijgen hier een nieuwe legitimiteit, maar... in een depolitiserende benadering. Ook organisaties die ontstonden uit een radicale kritiek tegen autoritaire dynamieken in de staat en de zuilen worden mee in die dynamiek betrokken. Samenlevingsopbouw wordt ingezet voor het verhogen van de sociale cohesie in de wijken, straatbarbecues moeten wijkbewoners met elkaar in contact brengen, artistieke interventies verzoeten het leven in achtergestelde buurten... Het is een paradoxaal moment.

Politisering als politiek-agogisch proces

Doorheen de historische schetsen zien we hoe organisaties in het middenveld een politiserende rol hebben gespeeld, hoe ze hun achterban of kwesties actief hebben

gepolitiseerd. Hierin kunnen we twee benaderingen onderscheiden, niet loepzuiver te scheiden en ook niet te beschouwen als een zwart-wittegenstelling, eerder als een verschil in vertrekpunt met een schakering van tussenvormen en praktijken.

Enerzijds is er de *top-downbenadering* vanuit organisaties en bewegingen waarin een bepaald verhaal, belang of standpunt als 'waar' wordt beschouwd, vaak vanuit een ideologisch of religieus mens- en wereldbeeld. Een voorbeeld: 'de neoliberale economie vraagt politisering van de arbeidersklasse' betekent dan dat de negatieve gevolgen vragen om sociale en politieke strijd. Actieve politisering betekent hier het bewust maken, organiseren, actievoeren met de arbeiders. Een linkse ideologie en maatschappijkritische analyse leidt tot politiserende actie. Die top-downpolitisering komt niet noodzakelijk van 'links', hoewel dit misschien wordt aangenomen. Het is wellicht zelfs correcter te stellen dat een dergelijke politisering in de voorbije jaren succesvoller vanuit 'rechts' is gevoerd, dat er bijvoorbeeld is in geslaagd om 'illegaal' in ons bewustzijn te verankeren.

Daarnaast zijn er op de nieuw-linkse voedingsbodem vanaf de jaren 1970 heel wat nieuwe *bottom-upstrategieën en -praktijken* tot ontwikkeling gekomen. De kritiek op het oud-linkse verhaal was immers dat het autoritaire paternalisme te weinig rekening houdt met de mondigheid van de mensen en te veel het goede (samen)leven vanuit vaststaande modellen en patronen opdringt. In die bottom-upbenaderingen staat daarom niet het grote gelijk van het eigen verhaal centraal, maar het politiseren samen met en vanuit de leefwereld van mensen. Vanuit hun bestaanservaring worden bepaalde kwesties geselecteerd, gedocumenteerd, gecollectiviseerd... Dergelijke praktijken werden duidelijk in de ontwikkeling van het buurt- en opbouwwerk.

Een hedendaagse repolitisering van het middenveld zal niet zomaar kunnen teruggrijpen naar de juiste analyse, het ware verhaal over het goede samenleven. Voor politiserende middenveldorganisaties zijn leden, doelgroepen, achterban... geen politieke objecten maar subjecten. Mensen vormen zich tot politieke subjecten doorheen 'acts of citizenship', zoals hoger met Mouffe en Isin werd uitgewerkt. Doorheen die sociale praktijken van burgerschap worden rechten geclaimd en mensen gepolitiseerd.

(De)politisering van, in en door het middenveld

Kan het middenveld vandaag nog een politiserende rol spelen? Om dit helder te kunnen onderzoeken maken we een analytisch onderscheid tussen

- (de)politisering van het middenveld in de relatie tot het openbaar bestuur en de markt
- (de)politisering in de interne werking van het middenveld
- (de)politisering door het middenveld in de relatie tot de burgers

(De)politisering van het middenveld

We hadden het al over de fundamentele verschuiving naar *sociale cohesie* en het mogelijk depolitiserende karakter van die verschuiving. Het gevaar van die benadering wordt door socioloog Jaak Billiet treffend verwoord in een opiniestuk: "... Toch mag je een sociale beweging niet reduceren tot dienstverlening, wederzijdse ondersteuning en gezelligheid. Zeker in de huidige dramademocratie – waar politiek niet langer via sociale organisaties, maar wel via de media met kiezers communiceert – hebbe sociale bewegingen meer dan ooit de plicht om zelf aan politiek te doen door in het publieke debat een kritische stem te laten horen, door maatschappelijke problemen op de politieke agenda te plaatsen en door gelijkgezinden

te mobiliseren. Kortom, het middenveld is politiek, of zal niet zijn."¹³

Inhoudelijk wordt depolitisering in de hand gewerkt door het versterken van een *consensusgerichte politiek*. Als het middenveld mee in bad wordt genomen voor een consensusbeleid, is een politiserende rol spelen nog zeer moeilijk. Zo doet de Vlaanderen in Actie-campagne (VIA) van de Vlaamse overheid een beroep op een brede consensus met heel wat partners binnen het Vlaamse middenveld, zoals de milieubeweging. Vraag is dan wel of de milieubeweging 'Vlaanderen Transportland' nog radicaal in vraag kan stellen...

Daarnaast wordt depolitisering versterkt door het middenveld louter als *uitvoerder en onderaannemer* in te schakelen en door het verkleinen van de autonomie bij de opdrachtbepaling en taakinzet. Als organisaties binnen de samenlevingsopbouw in een convenant gevraagd worden om participatie op te zetten binnen de krijtlijnen van het stadsvernieuwingbeleid, dan vermindert dat uiteraard de ruimte voor politiserend werk.

Voor het middenveld blijft het wezenlijk om het verschil te maken tussen een compromis sluiten op basis van *kracht (inspraak nemen)*, waarin strijd en machtsopbouw voorafgaan aan overleg en compromis, en de hoop op 'inspraak krijgen'. Uit de historiek leren we hoe wezenlijk machtsopbouw is voor het ontstaan en de ontwikkeling van het middenveld in de politieke ruimte.

Er is niet alleen depolitisering in de relatie tot de overheid. We kunnen diezelfde tendens ook vaststellen in allerlei initiatieven waarin de *bedrijfswereld* en sociale organisaties in een soort van verstandhouding samenwerken aan 'ethisch ondernemen', met de hele wereld van logo's, certificaten, good practices... In de mate dat de dominante winstlogica (ook ten koste van sociale en

ecologische rechtvaardigheid) door die ‘mee-werkende’ rol niet in vraag wordt gesteld, werkt dit depoliteiserend.

(De)politisering in het middenveld

Nog los van die depolitiseringsdruk vanuit de overheid en de markt is er ook de depolitisering vanuit het middenveld zelf. Natuurlijk zijn er verschillen tussen organisaties die de politieke strijd voor maatschappelijke verandering meer of minder in hun opdracht en traditie hebben.

Maar er is de inhoudelijke zelfcensuur, de *zelfdiscipline*, het ‘verantwoordelijke partner’ zijn. Dit is inderdaad een historische constante in het middenveld, met organisaties die zich opstellen als beheerder in plaats van als partijdige belangenverdediger. Maar vergeten we daarbij niet te makkelijk dat het ‘verantwoordelijk partnerschap’ van bijvoorbeeld de vakbonden een afgedwongen positie was op basis van een reële dreiging en een sterke politisering van de sociale kwestie? Specifiek is er de invoering van allerlei *managementtechnologie* met de focus op ‘core business’, SMART-doelstellingen, actieplannen... Kortom: de organisatie runnen als een geolied bedrijf. Dit wordt als neutraal voorgesteld, maar werkt depoliteiserend. Zo valt het op hoezeer ‘de mogelijkheid van verzet’ ontbreekt in die technologie.

Ten slotte kunnen we ons afvragen in hoeverre organisaties beschikken over een *methodische basis* om politiserend te werken, en de nodige inspanningen leveren om die methodische basis te onderhouden en verder te ontwikkelen. Maar methodiek kan op zich ook depoliteiserend worden ingezet, als een koffer met instrumenten om efficiënt problemen aan te pakken, waarbij de maatschappelijke visie en analyse nauwelijks wordt ontwikkeld en vertaald in de methodische aanpak.

(De)politisering door het middenveld

In welke mate slagen organisaties in het middenveld erin om kwesties en/of burgers

en groepen in de samenleving te politiseren? Als organisaties burgers willen mobiliseren rond een kwestie (denk historisch aan de rakettenkwestie) dan vraagt dit analyse, communicatie van het eigen verhaal, mobiliseren van burgers en organisaties, netwerken uitbouwen... Bottom-upstrategieën hebben wortels in de leefwereld van mensen en groepen, detecteren er noden en belangen, slagen erin die te collectiviseren en samen mét mensen en groepen druk uit te oefenen.

Zorgelijk in dit verband is hoe middenveldorganisaties op een gedepoliteerde manier *autonomie* invullen in hun werking met burgers. We kunnen dan denken aan de trend naar zelfvoorziening – zoals het kweken van groenten in volkstuintjes – binnen het transitiegebeuren. Als de link tussen dergelijke autonome praktijken en noodzakelijke politiek-economische structurele veranderingen afwezig blijft, dan ondergraven dergelijke op zich sympathieke initiatieven de door sociale strijd opgebouwde sociale bescherming en de toekomstige uitbouw van de noodzakelijke cirkels van sociale solidariteit op een steeds grotere schaal. Neoliberalen die uit de staat willen stappen en linkse ecologisten ‘*off the grid*’: één front?

Nochtans ligt in de politisering door het middenveld wellicht de sleutel tot de repolitisering van de organisaties zelf. Als ze zich immers niet langer vooral als verlengstuk van de overheid, als verantwoordelijke partner, of hoogstens als spreekbuis en signaalgever voor groepen in de samenleving beschouwen, maar integendeel als betrokken ondersteuners van mensen die zich doorheen ‘acts of citizenship’ zelf tot politieke subjecten ontwikkelen in het claimen van rechten, dan ligt de weg open naar een politiserend middenveld in een vitale democratie.

BART VAN BOUCHAUTE / OVER DE AUTEUR

Bart Van Bouchaute studeerde Sociaal Werk en Politieke Wetenschappen. Hij is lector Politicologie en Globalisering in de opleiding Sociaal Werk van de Arteveldehogeschool. Binnen OASes (UA) werkt hij als onderzoeker mee aan het project Diversiteit en Gemeenschapsvorming (DieGem). Hij is afgevaardigde in een onderwijsvakbond en bestuurslid in Samenlevingsopbouw.

1. <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/british/politicize> Bealey, F. (1999). *The Blackwell Dictionary of Political Science. A User's Guide to its Terms*. London, Blackwell Publishers. Verder: Heywood, A. (2007). *Politics*. Londen: Palgrave Foundations.

2. Een mooie illustratie van deze benadering vinden we in de overigens verdienstelijke inleiding van Samenlevingsopbouw over beleidsbeïnvloeding in de praktijk: Viaene, S. (2012). *Met hoge heren kersen eten. Beleidsbeïnvloeding in de praktijk*. Brussel, Politica.

3. Mouffe, C. (2005). *Over het politieke*. Kampen: Klement. Mouffe baseert haar theorie over tegenstanders in de politieke ruimte op de opvatting over vriend/vijand als ultiem criterium voor politiek van Carl Schmitt. Schmitt, C. (2001). *Het begrip politiek gevormd door het tijdperk van neutralisering en depolitisering*. Amsterdam: Boom.

4. Hiermee zet ze zich af tegen een andere visie over de publieke ruimte, namelijk die van Jurgen Habermas. Die ziet ook het belang van een levendige publieke ruimte, maar ziet dat vooral als een ruimte voor dialoog. Habermas, J. (1985). *The Theory of*

Communicative Action. Vol. 2. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason. Boston: Beacon Press. Dit gezichtspunt houdt ook andere implicaties in voor de praktijk: heel veel praktijken van communicatieve planning die de voorbije decennia zijn ontwikkeld, ademen immers die Habermas-sfeer uit, met heel veel aandacht voor de communicatieprocessen en voor correcte procedures van dialoog enzovoort. Maar: die dialoog lijkt wel machtsvrij. De angel lijkt eruit, alsof tegenstellingen en machtsverschillen weinig rol zouden spelen in het publieke debat.

5. Mijn opvattingen over burgerschap, democratie en solidariteit werden aangescherpt door de bijdrage van Pascal Debruyne en Sami Zemni, collega's in het onderzoeksproject Diversiteit en Gemeenschapsvorming (DieGem). Zemni, S. & Debruyne, P. (2013). *Citizenship, community and social cohesion. A political science analysis*. Niet-gepubliceerd werkdokument.

6. Laclau, E. & C. Mouffe (1985). *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Politics*. Londen: Verso.

7. Isin, E.F. & G. Nielsen (2008). *Acts of citizenship*. Londen: Zed Books.

8. Huysse, L. (1986). *De gewapende vrede. Politiek in België na 1945*. Leuven: Kritak.
Huysse, L. (2003). *Over politiek*. Leuven: Van Halewijck.
Devos, C., Boucké, T., Staelraeve, S., Vandaele, K., Blomme, W., Bouteca, N. et al. (2007). En petit comité. Acteurs en registreurs van de Belgische politiek. In C. Devos & H. Vos (Eds.), *Over de dynamiek van de politiek. Een kwarteeuw politieke machtsverschiuvingen* (pp. 93-153). Gent: Academia Press.

9. Hellemans, S. en Hooghe, M. (red., 1995). *Van mei '68 tot Hand in Hand. Nieuwe sociale bewegingen in België*. Leuven: Garant.

10. Voor een interessante historische schets over de ontwikkeling van Samenlevingsopbouw in die periode: Debruyne, P., Verschelden, G. en De Visscher, S. (2012) *Samenlevingsopbouw in de stad: van emancipatie naar disciplinerend en terug?* In D. Holemans (Ed.), *Mensen maken de stad: bouwstenen voor een sociaalecologische toekomst*. Berchem: EPO.

11. In 1991 en 1992 gaf Guy Verhofstadt twee *Burgermanifesten* uit die een aardchok veroorzaakten. Met zijn aanklacht tegen de klassieke politiek, zijn analyse van de kloof tussen burger en politiek en zijn programma voor directe burgerdemocratie legde hij de basis voor de retoriek van politieke vernieuwing van de jaren 1990.

12. Putnam, R., Leonardi, R. & R. Nanetti (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
Putnam, R. (2001). *Bowling alone: The collapse and revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.

13. Billiet, J. 'Hoe cruciaal is het sociale kapitaal'. *De Standaard*, 9 maart 2013. http://www.standaard.be/cnt/dmf20130308_00497207